

О. В. Сахаров,
здобувач, Академія муніципального управління

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ АГРОПРОМИСЛОВИМ ВИРОБНИЦТВОМ

Обґрунтовано розвиток державної та регіональної системи управління агропромисловим виробництвом. Визначено функції розвитку державних методів управління аграрним виробництвом в регіоні.

Development of the state and regional control system by agroindustrial production is grounded. The functions of development of state methods of agrarian operations management are certain in a region.

Ключові слова: агропромислове виробництво, державне управління, продовольча безпека, регіональна система.

ВСТУП

Удосконалення управління аграрним сектором економіки безпосередньо впливає із системи державного управління народного господарським комплексом. Основною метою державного управління агропромисловим виробництвом є забезпечення продовольчої безпеки країни.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проблеми розвитку раціонального розміщення й підвищення ефективності аграрного виробництва, його спеціалізації та удосконалення управління у різний час розробляли відомі вітчизняні вчені-економісти: П.П. Борщевський, П.Г. Дубінов, І.І. Жадан, С.Й. Кутіков, М.М. Паламарчук, О.М. Онищенко, К.Г. Телешик, О.П. Каневський, К.О. Сироцінський, В.П. Ситник, П.Т. Саблук, О.М. Смолянов, І.Г. Кириленко, М.Ф. Кропивко, П.І. Гайдуцький, Л.М. Клецький, О.В. Крисальний, П.К. Канінський.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— обґрунтувати розвиток державної та регіональної системи управління агропромисловим виробництвом;

— визначити функції розвитку державних методів управління аграрним виробництвом в регіоні.

РЕЗУЛЬТАТИ

За Конституцією України однією з найважливіших функцій держави є забезпечення економічної безпеки України [1, ст.17], що є частиною за-

гальнонаціональної безпеки України [2, ст. 85]. Важливою складовою економічної безпеки є продовольча безпека держави, яка, як відомо, залежить від виробничої стабільності аграрного сектора, можливостей створення стратегічних запасів сільськогосподарської продукції, рівня платоспроможності населення країни, зменшення обсягів імпортової експансії сировини і продовольства.

Провідні країни світу розглядають продовольчу безпеку як важливу умову внутрішньої соціальної і політичної стабільності держави, її зовнішньо-економічної незалежності, що сприяє здійсненню координації виробництва продукції, оптимізації її обсягів у напрямі підтримки достатнього продовольчого самозабезпечення [3, с. 72]. Останнім часом такий підхід використовується Урядом України в економічній політиці.

Рівень продовольчої безпеки держави є одним з показників ефективності функціонування її економічної системи [7, с.23]. Тому в багатьох країнах аграрний сектор належить до пріоритетних, а виробництво сільськогосподарської продукції — до стратегічних матеріалів [4, с. 31—32]. Можна погодитися з думкою В.В. Юрчишина, що офіційна державна аграрна політика, схвалена на найвищих рівнях влади України, "...за своїм політичним і соціально-економічним призначенням у будівництві держави повинна займати ніяк не нижче місце, ніж військово-оборонна доктрина" [9, с. 30].

Таким чином, держава є основним суб'єктом щодо забезпечення

продовольчої національної безпеки. У здійсненні цієї функції вона виходить з того, що достатня безпека особи і суспільства неможлива без дієвого захисту державних інтересів. Практика демократичних держав однозначно свідчить, що ступінь захищеності особи і суспільства перебуває у прямій залежності від рівня безпеки держави [5, с. 21]. Тому забезпечення продовольчої безпеки є базовою серед основних функцій державного управління аграрним сектором економіки.

Отже, до політичних функцій державного управління аграрним сектором економіки України можна віднести:

— забезпечення продовольчої безпеки як основної частини економічної та національної безпеки України;

— сприяння політичному утвердженню України;

— створення передумов для забезпечення політичної стабільності в усіх регіонах країни (недопущення навіть окремих випадків, коли б через недостатню забезпеченість продовольством могли висуватися неприйнятні для держави політичні гасла чи виявлятися інші прояви незадоволення населення);

— забезпечення достатньої військової могутності країни, надійності її військової безпеки (наявність достатньої кількості продовольства, включаючи його стратегічні запаси, є однією з найважливіших заporук обороноздатності країни);

— розробка та здійснення державної аграрної політики, яка відіграє винятково важливу роль у побудові соціальної держави.

Питання продовольчої безпеки тісно пов'язані зі здійсненням економічних функцій державного управління аграрним сектором. За визначенням М.Х. Корецького, "економічні функції — це конкретні напрями економічної діяльності держави" [4, с. 13]. У науковій літературі є чимало визначень і класифікацій економічних функцій держави. На нашу думку, треба погодитися, що в першу чергу, це: забезпечення ефективності функціонування економіки, справедливості розподілу доходу між галузями та сприяння макроекономічному зростанню і стабільності економіки.

Особливо важливими функціями державного управління щодо аграрного сектора економіки України є створення таких умов, які будуть не лише стимулювати кожного виробника реагувати на запити споживачів, але й примушувати пристосовуватися до платоспроможного попиту, своєчасно регулювати обсяги структуру виробництва, удосконалювати споживчі властивості харчових продуктів. Досягненню цієї мети

має сприяти реформування цінового механізму в аграрному секторі. Ціни повинні відображати рівень суспільної користності продукту, взаємодіяти із системою нецінових важелів державної підтримки сільського господарства.

Водночас держава організовує єдину патентну, метрологічну і метеорологічну служби, встановлює загальнодержавні та впроваджує міжнародні стандарти, організовує державну статистику і єдину систему бухгалтерського обліку.

Реалізація економічних функцій держави здійснюється через механізм бюджетної, фіскальної, грошово-кредитної, структурної, інвестиційної, цінової, соціальної, зовнішньоекономічної та інших напрямів соціально-економічної політики.

Слід зазначити, що здійснення економічних функцій у демократичному суспільстві має чітко виражений соціальний характер, що вказує на тісний взаємозв'язок економічних і соціальних функцій. Ефективність функціонування аграрного сектора економіки має значний вплив на процеси досягнення загальноцивілізованої мети добробуту і вільного розвитку усіх членів суспільства.

Визначальну роль у цьому відіграє соціальна спрямованість державного управління, це забезпечує особливе місце соціальним функціям державного управління аграрним сектором економіки України. Як зазначає П.Т. Саблук, вони спрямовуються на вирівнювання доходів працівників і доходів працівників промисловості, на подальший розвиток побутового, соціально-культурного та медичного обслуговування населення, соціального забезпечення, освіти, культури, торгівлі та громадського харчування, створення додаткових робочих місць за рахунок розвитку виробничої й агросервісної інфраструктури села, підсобних підприємств і промислів, розширення на селі промислової переробки сільськогосподарської продукції; забезпечення зайнятості сільської молоді у виробничій і соціальній сферах села, підвищення рівня їх професіонального навчання та профорієнтації [8, с. 219].

Слід зауважити, що, незважаючи на зменшення ступеня втручання держави в регулювання соціально-економічних процесів, у переважній більшості країн з ринковою економікою діють гарантії в галузі доходів, функціонують державні системи регулювання зайнятості, підготовки і перепідготовки кадрів, стимулюється професійна і територіальна мобільність населення, застосовуються й інші інструменти соціального захисту населення.

Отже, соціальні функції тісно пов'язані з економічними функціями державного управління аграрним

сектором економіки. Від ефективності функціонування аграрного сектора значною мірою залежить розвиток територіальних одиниць сіл, селищ, соціальна захищеність селян, зайнятість та самозайнятість сільського населення.

До соціальних функцій треба віднести і екологічну функцію державного управління аграрним сектором економіки, яка включає дві складові. Одна з них покликана припинити деєкологізацію сільськогосподарського виробництва, ліквідувати надміру шкідливі наслідки, завдані галузі внаслідок недопустимо тривалого нехтування вимогами охорони навколишнього середовища, особливо в частині охорони ґрунтів, припинення ерозійних процесів, хімічних забруднень. Друга складова функцій державного управління має забезпечувати нарощування обсягів екологічно чистої продукції. Отже, формуються такі соціальні функції державного управління аграрним сектором економіки, як здійснення захисту прав селян, контроль за якістю харчової продукції, дотриманням трудового законодавства, поліпшення організації ринку праці, боротьба з безробіттям, перекваліфікація працівників, охорона навколишнього середовища, забезпечення екологічної безпеки.

Щодо управлінських функцій, які забезпечують управлінську дію, відображаючи її суть і зміст на всіх рівнях державного управління, то до них, як уже зазначалося, належать планування, організація, мотивація, регулювання та контроль. При будь-якій управлінській діяльності зазначені функції будуть здійснюватися шляхом їх послідовного застосування.

У концепції реформування системи управління аграрним сектором [3] виділено ряд функцій державного управління аграрним сектором. Серед них економіка і програмування розвитку господарської діяльності, її фінансове забезпечення, регулювання ринків сільськогосподарської продукції, матеріально-технічних ресурсів та агротехнічних послуг для села, інспекційна робота.

У сучасних умовах розвитку ринкового виробництва ефективне державне управління аграрним сектором економіки потребує принципово нового, демократичного і прозорого для громадськості механізму планування діяльності управлінської системи на всіх рівнях. Нині необхідно звужувати діяльність багатьох органів виконавчої влади щодо розвитку поточних справ, концентруючи увагу на стратегічних завданнях, спрямованих на досягнення результатів, передбачених довгостроковою метою. Тому ефективне управління аграрним сектором економіки неможливе без планування, визначення

стратегічних цілей, обґрунтування потреб у ресурсах, необхідних для досягнення мети.

Особливо важливими функціями розвитку державних методів управління аграрним виробництвом є створення умов, спрямованих не лише на стимулювання товаровиробників реагувати на запити споживачів, а й адаптуватися до платоспроможного попиту, нарощувати обсяги та поліпшувати структуру виробництва, удосконалювати споживчі властивості харчових продуктів. Досягненню цієї мети має сприяти регулювання цінового механізму в аграрному секторі. Ціни повинні відображати рівень суспільного виробництва продукції, взаємодіяти із системою нецінових важелів державної підтримки сільського господарства.

Регулювання можна також здійснювати шляхом вирівнювання відхилень від заданої величини. Такими регуляторами виступають норми, нормативи, планові показники, орієнтири, накопичені знання. До такого роду регуляторів належать і гнучка податкова політика, і різні дотаційні заходи.

При цьому, як відмічає М.Ф. Кропивко [6, с. 33], використовувати на практиці методи управління, як правило, комплексні й повинні враховувати водночас економічний інтерес, моральне і матеріальне стимулювання, соціально-психологічні складові, а державне регулювання економіки в ринкових умовах має здійснюватися через застосування низки комплексних методів управління. Зокрема, метод законодавчої ініціативи (заколотворчості); координаційно-узгоджувальний; програмно-цільовий; консультаційно-орієнтуючий; контрольно-інспекційний; формування потенціалу кадрів управління; договірний (контрактний) метод управління.

Тут чільне місце посідають координаційно-узгоджувальний, програмно-цільовий та договірний (контрактний) методи.

Координаційно-узгоджувальний метод можна застосовувати при здійсненні координаційної роботи, спрямованої на узгодження рівнів суспільно необхідних витрат, цін і доходів операторів аграрного ринку на всіх стадіях руху сільськогосподарської продукції від виробника до кінцевого споживача, укладанні й виконанні контрактних зобов'язань, вирішенні господарських спорів, виконанні загальнодержавних, галузевих і регіональних програм, програм розвитку сільських громад і територій тощо.

При цьому частина функцій державного управління делегується органам громадського управління: кооперативним об'єднанням сільськогосподарських товаровироб-

ників, професійним і міжпрофесійним об'єднанням операторів ринків продовольства і ресурсів, сільським громадам тощо.

Суть програмно-цільового методу управління полягає в тому, що на основі прогнозів виробництва і збуту сільськогосподарської продукції, аналізів стану та перспектив розвитку розробляються цільові програми розвитку аграрного сектора, його галузей і регіонів, підкріплені державним фінансуванням та іншими важелями економічного регулювання.

Для організації та контролю за виконанням програм доцільно формувати служби управління програмами на період їх дії, формуючи таким чином гнучку організаційну структуру державного управління.

Договірний (контрактний) метод управління має широко застосовуватися при встановленні й підтриманні внутрішньогосподарських, міжгосподарських, внутрішньогалузевих, міжгалузевих та міжнародних зв'язків; передбачає юридичне оформлення взятих договірними сторонами (фізичними та юридичними особами) трудових, виробничих, обмінних і фінансових зобов'язань. У необхідних випадках укладання договорів (контрактів) має передувати оформлення протоколів про наміри сторін.

Технологія ж державного регулювання аграрного сектора з використанням зазначених методів управління використовується як при програмуванні розвитку агропромислового виробництва, так і при регулюванні аграрного ринку, вона має ряд особливостей.

Концепцією реформування управління аграрним сектором [3] визначено, що основними завданнями блоку функцій з програмування розвитку є проведення комплексного аналізу, прогнозування та планування розвитку аграрного сектора з метою досягнення політичних цілей управління розвитком сільських територій, процесом структурних змін у сферах виробництва й обігу продукції аграрного сектора, а також організації ефективного контролю за дією та впливом на результати господарювання політичних, економічних та соціальних чинників.

Дієвими інструментами для аналізу розроблення прогнозів і здійснення планових розрахунків є міжгалузеві матеріально-вартісні баланси, економіко-статистичні й оптимізаційні методи та моделі, інші трудомісткі розрахункові методи, які можуть своєчасно і якісно застосовуватись лише за допомогою сучасної комп'ютерної техніки й добре поставлених систем збору і розповсюдження статистичної, нормативної, ринкової, законодавчої інформації.

Удосконалення системи збору статистичної інформації передбачає

формування, на доповнення до загальнодержавної статистичної звітності, також відомчої аграрної статистики, побудованої на оперативних вибіркових обстеженнях, соціологічних опитуваннях, спостереженнях розвитку агропромислового виробництва в базових (тестових) сільських поселеннях, господарствах, контрольних земельних ділянках, фермах тощо відповідно до потреб управління.

Застосування системи норм, нормативів і стандартів має сприяти прийняттю ефективних управлінських рішень в умовах ринку та самоврядного розвитку господарських структур і сільських громад. Тому норми і нормативи повинні постійно переглядатися й уточнюватися з урахуванням регіональних (зональних) особливостей, технічного і технологічного переозброєння, рівня організації та ефективності сільськогосподарського виробництва, розвитку сільських територій.

Державне планування розвитку аграрного сектора повинно мати індикативний характер і орієнтувати господарські структури й сільські громади на саморозвиток, узгоджений з державною аграрною політикою. Основним методом державного управління має стати програмно-цільовий. Для організації та контролю за виконанням програм, персоналізації відповідальності за їх виконання доцільно формувати служби управління програмами.

Обмежені фінанси державного і місцевих бюджетів мають виділятися не на утримання управлінських, виробничих та обслуговуючих структур аграрного сектора, а на фінансування (часткове або повне) програм розвитку аграрного сектора, регулювання ринків продовольства і продуктів його переробки, матеріально-технічних ресурсів і послуг для села. Тобто необхідною умовою виділення й освоєння коштів державного і місцевих бюджетів на розвиток аграрного сектора є розробка і затвердження програм, у фінансовій частині яких через передбачені прозорі механізми здійснюються: інвестиції в розвиток господарюючих суб'єктів аграрного сектора, підтримка діяльності виробничих об'єднань сільгоспвиробників і переробників, інших учасників агропромислового виробництва, фінансування наукових, освітніх та інформаційно-консультаційних програм, у т.ч. й утримання служб управління програмами. Другою обов'язковою умовою державного фінансування програм є участь у них сільськогосподарських товаровиробників і переробників, їхніх кооперативних та інтеграційних об'єднань. Їм як головним виконавцям програм на основі прозорих критеріїв розподілу (на 1 га, на 1 голову тощо) або на конкурсних засадах з укладанням контракт-

них зобов'язань виділяються цільові пільгові кредити, субсидії, дотації на ведення інвестиційної й операційної діяльності, впровадження нової техніки і технологій, підвищення кваліфікації тощо. Умови контрактних зобов'язань сільгоспвиробників і переробників — головних виконавців програм та розпорядників контрактних фінансових коштів, мають передбачати оплату (покриття витрат) по закінченню етапів виконання субпідрядниками передбачених програмою вкладень, послуг або закупівель, та заключні розрахунки по контрактах. При цьому вибір вітчизняних субпідрядників — справа головних виконавців — сільгоспвиробників. Вибір закордонних субпідрядників може обмежуватися умовами контракту, але в межах, що дозволяють прозорий конкурсний відбір.

При переході на формування служб управління програмами необхідно також підвищити рівень професійної підготовки управлінців-аналітиків, їх комп'ютерної грамотності, оснастити ці служби комп'ютерною технікою, провести роботи зі створення розподіленої бази соціально-економічного моніторингу розвитку аграрного сектора, його галузей і регіонів, побудувати локальні та корпоративні комп'ютерні мережі, організувати навчання спеціалістів-аналітиків новим інформаційним технологіям, використанню оптимізаційних, дискретних, стохастичних, економіко-математичних методів і моделей в управлінні. Незважаючи на значні витрати, пройти цей шлях необхідно, тому що без цього неможливо підвищити загальний рівень державного й регіонального управління аграрною сферою виробництва.

При виконанні блоку функцій з регулювання аграрного ринку, згідно з концепцією [3], органи державного управління аграрним сектором основними своїми завданнями мають забезпечувати:

— стимулювання інноваційного розвитку агропромислового виробництва та ринку інновацій, на цій основі підвищення конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції;

— стимулювання інтеграційних процесів для створення замкнених ланцюгів "виробництво — переробка — реалізація";

— розширення обсягів внутрішньої і зовнішньої торгівлі продовольством;

— організація державної закупівлі сільськогосподарської продукції і створення продовольчих резервів для забезпечення продовольчої безпеки держави та інтервенцій на ринках;

— сприяння впровадженню стандартів якості та безпеки використання ресурсів, сільськогосподарської

продукції, продуктів її переробки, систем сертифікації та кодифікації і управління якістю з метою підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки;

— забезпечення прибутковості ведення агропромислового виробництва;

— здійснення політики узгодження цін на стадіях руху продукції на ринках продовольства та ресурсів з метою отримання сільгоспвиробниками, переробниками, постачальниками, оптовими і роздрібними торговцями рівновеликих прибутків на вкладений капітал;

— реалізація заходів щодо державного регулювання цін на сільськогосподарську продукцію та ресурси з метою недопущення зниження прибутків сільськогосподарських товаровиробників і переробників на користь інших операторів вітчизняного або міжнародного аграрного ринку;

— розроблення проектів законодавчих актів і програм щодо розвитку агропромислового виробництва та аграрного ринку, реалізація цих програм, здійснення інших заходів державної підтримки вітчизняного аграрного ринку та його захисту;

— представлення інтересів держави та вітчизняних операторів аграрного ринку в міжнародних агро-торговельних організаціях;

— розроблення проектів і реалізація укладених міждержавних угод з питань експорту та імпорту продовольчих ресурсів із забезпеченням їх збалансованості та позитивного сальдо;

— розвиток інфраструктури аграрного ринку, в тому числі бірж, аукціонів, оптових, дрібнооптових і роздрібних сільськогосподарських ринків, агромаркетингових послуг, сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, об'єднань із зерно-, цукро-, оліє-, м'ясо-, молоко-, рибної іншої продукції сільського господарства;

— здійснення цінового моніторингу, маркетингового аналізу та прогнозування ринків продовольства й ресурсів, широке розповсюдження ринкової інформації серед сільськогосподарських товаровиробників, інших операторів аграрного ринку, сприяння їх ефективній маркетинговій діяльності, вирівнюванню цін, забезпеченню прозорості та розширенню меж місцевих і регіональних ринків.

При виконанні цих завдань основним має бути координаційно-узгоджувальний метод управління та делегування частини функцій органам громадського управління: кооперативним об'єднанням сільськогосподарських товаровиробників, професійним і міжпрофесійним

об'єднанням операторів ринків продовольства і ресурсів тощо.

Держава як учасник аграрного ринку здійснює його регулювання через діяльність спеціалізованих установ: Аграрного фонду, Фонду аграрних страхових субсидій, Аграрної біржі, Аграрного банку тощо, які здійснюють інтервенції на ринках з метою забезпечення їх стабільності.

Необхідно також створити розгалужену інфраструктуру кооперативних формувань — від угод сусідської взаємодопомоги до обслуговуючих кооперативів і їх об'єднань.

Враховуючи недостатній розвиток кооперативного руху та органів громадського самоуправління ринками продовольства, ресурсів й агротехнічних послуг для села, на нинішньому етапі доцільне також створення напівдержавних (створених за участю держави) госпрозрахункових агентств: з регулювання ринків продовольства та ресурсних ринків, ринку агротехнічних послуг; з розвитку рибного господарства та ринку рибопродукції; із землеустрою та ринку земельних ресурсів.

Діяльність агентств повинна мати переважно неприбутковий обслуговуючий характер, а основним джерелом формування їх бюджетів мають стати комісійні винагороди за управління виконанням державних програм розвитку і регулювання ринків, а також за надання послуг торговельно-посередницького, юридичного, інформаційно-консультаційного та іншого обслуговуючого характеру сільгоспвиробникам.

Роботою громадських об'єднань та агентств управляють координаційно-узгоджувальні ради операторів ринків або інші органи громадського управління, на засіданнях яких шляхом консенсусу приймаються рішення щодо узгодження суспільно необхідних витрат, цін і доходів операторів ринків на всіх стадіях руху ресурсів та продукції сільського господарства від виробника до споживача, погоджуються плани та звіти, бюджети, обговорюються проекти програм, результати виконання їх етапів тощо.

Якщо заходів координаційно-узгоджувального характеру через відносно невисокі роздрібні або світові ціни недостатньо для забезпечення середньої прибутковості виробництва й переробки сільськогосподарської продукції, державні та громадські органи управління з залученням членів координаційно-узгоджувальних рад, наукових і консультаційних формувань розробляють проекти цільових загальнодержавних та регіональних Програм підтримки розвитку агропромислового виробництва. Реалізація цих Програм з використанням економічних важелів, виходячи з можливостей державного і місцевих бю-

джетів, має на меті в прогнозований період суттєво поліпшити продовольчу безпеку, конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції, інфраструктуру аграрного ринку, структуру розміщення сільськогосподарського виробництва, фінансовий стан підприємств сільського господарства, рівень життя сільських жителів, зростання позитивного сальдо в торгівлі продовольством.

ВИСНОВКИ

Таким чином, в сучасних умовах розвитку ринкового виробництва ефективно державне управління аграрним сектором економіки потребує принципово нового, демократичного і прозорого для громадськості механізму планування діяльності управлінської системи на всіх рівнях. Нині необхідно звужувати діяльність багатьох органів виконавчої влади щодо розвитку в поточних справах, концентруючи увагу на стратегічних завданнях, спрямованих на досягнення результатів, передбачених довгостроковою метою.

Література:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії ВР України 28 черв. 1996 р. — К.: Україна, 1996. — 54 с.
2. Концепція економічної безпеки України / Ін-т економ. прогнозування; кер. проекту В. М. Геєць. — К.: Логос, 1999. — 56 с.
3. Концепція реформування управління аграрним сектором. Проект / П. Т. Саблук, В. П. Ситник, Ю. Я. Лузан, М. Ф. Кропивко та ін. — К.: ННЦ ІАЕ, 2004. — 46 с.
4. Корецький М. Х. Державне регулювання аграрної сфери у ринковій економіці / Корецький М. Х. — К.: УАДУ, 2002. — 260 с.
5. Костенко Ю. Національна безпека — засіб збереження українського народу / Ю. Костенко // Розбудова держави. — 1992. — № 1. — С. 20—23.
6. Кропивко М. Ф. Методологічні проблеми демократизації управління аграрним сектором економіки України / М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. — 2003. — № 3. — С. 28—35.
7. Михасюк І. Національна безпека України і власник / І. Михасюк // Державність. — 1997. — № 19; 1998. — № 20. — С. 22—24.
8. Саблук П. Т. Економічна ситуація в АПК України та основні напрями аграрної політики в перехідний період до ринкових відносин / Саблук П. Т. // Економіка України та шляхи її подальшого реформування. — К.: Генеза, 2005. — С. 213—223.
9. Юрчишин В. Сільське господарство України в порівнянні з іншими країнами (короткий економічний огляд) / Юрчишин В. — К.: ІАЕ УААН, 2007. — С. 30.

Стаття надійшла до редакції 03.12.2009 р.